

СЛОВНИК ВЛАСНИХ АСТРОНОМІЧНИХ НАЗВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ірина ПРОЦИК

*Кафедра українського прикладного мовознавства, Філологічний факультет
Львівського національного університету імені Івана Франка
Львів 79000, вул. Університетська, 1*

Словник власних астрономічних назв української мови охоплює двадцять п'ять словникових статей відповідно до кількості українських астронімів, які мають лінгвокраїнознавчий потенціал. Ця кількісно невелика група астрооб'єктів в українській мові є цілком своєрідною, якщо порівнювати їх з міжнародною номенклатурою, адже в українській мовній картині світу міфологія не мала вирішального значення для найменування астронімів. Здебільшого астрооб'єкти отримували назви соціально-історичних реалій, які були притаманні мовній картині світу українців, тобто для називання використовувалися загальнозжиті слова мови; зокрема назви, що відображали побут, господарську діяльність українського народу – рільництво, скотарство тощо, а самі номінації виникали переважно внаслідок асоціації за подібністю (метафора) чи суміжністю (метонімія) зі суспільно значущими предметами та явищами.

Ключові слова: ономастика, астроніми, словник

В українській мові, як і в будь-якій іншій, переважає онімна лексика – власні імена окремих реалій, конкретних предметів, живих істот. Власні назви, на відміну від назв загальних (апелятивної лексики), на думку українського ономаста Юліана Редька, – це „поле неоране, яке лежить облогом у нашій культурі та науці, і по ньому треба йти з великим плугом”¹. Спробою опису національних реалій, позначених власними назвами, є колективна праця науковців кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка „Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови”. Роботу над лексикографічним виданням, яке виходить окремими зшитками, розпочато у 2001 р., й дотепер опрацьовано сім випусків словника, в яких розміщено різні тематичні групи національно значущих лексичних одиниць української мови: географічні назви², назви

релігійних свят³, назви державних свят та пам'ятних дат⁴, астрономічні назви⁵, власні імена людей⁶, архітектурні пам'ятки⁷, назви природо-заповідних об'єктів⁸.

Особливе місце у словесному масиві власних назв із національно-культурною специфікою мають астрономічні (космічні) назви. Хоча їх порівняно небагато, проте вони позначають своєрідну і дуже суттєву ділянку навколишнього світу, яка завжди приваблювала людей.

Власні назви космічних об'єктів вивчає розділ ономастики, що називається астронімікою чи космонімікою. Відповідно власну назву одного небесного об'єкта позначають терміном астронім чи космонім. За словами українського мовознавця Юрія Карпенка „спроба розмежувати функції цих однозначних термінів або ж позбутися одного з них поки що не мали успіху”⁹.

За енциклопедією „Українська мова”

під космонімом (астронімом) розуміють власну назву природних космічних об'єктів. „Космоніми досліджує розділ ономастики, що називається астронімікою. Космоніми поділяються на народні та наукові: *Пасіка – Мала Ведмедиця, Зірниця – Венера*”¹⁰.

Словесне позначення має лише невелика частина відомих астрономії небесних тіл, а слів із національно-культурним потенціалом зовсім мало. Це насамперед назви об'єктів, які є особливо помітними за своїми властивостями чи виглядом. У мовців часто виникає запитання, чому якийсь об'єкт має саме таку назву, а не іншу. Назви сузір'їв зазвичай відображають духовне життя й культуру стародавніх народів. У багатьох народів саме міфологія була вагомим джерелом найменувань астронімів, але в українській мовній картині світу міфологія не мала вирішального значення. Важливішими для з'ясування способу номінування небесних світил в українців є соціально-історичні реалії. Вивчення космічних назв свідчить, що в давнину номінації виникали переважно внаслідок асоціацій за подібністю (метафора) чи суміжністю (метонімія) зі суспільно значущими предметами та явищами.

Здебільшого астрооб'єкти отримували назви соціально-історичних реалій, які були притаманні мовній картині світу українців, тобто для називання використовувалися загальноживані слова мови. Найчастіше це назви, які відображали побут, господарську діяльність українського народу – рільництво, скотарство тощо. Серед таких номінацій є назви сільськогосподарських знарядь (*Борона, Граблі, Чепіги, Віз*), предметів побуту (*Ківи, Криниця, Хрест*), людей за сферою їхньої діяльності (*Косарі, Волопас*), тварин (*Квочка, Пси*). Отож наші предки „переносили” на зоряне небо земні реалії, які їх оточували і відігравали важливу роль у їхньому господарському житті та праці, відображали соціальний устрій та світосприйняття наро-

ду. За цими номінаціями можна отримати повніше уявлення про історичний досвід, реальні умови життя, звичаї, заняття та інтереси українців. До того ж назви відображали життя народу таким, яким воно було в час створення астронімів. Історична ретроспекція свідчить, що час і особливості появи того чи іншого астрономічного об'єкта на нічному небі слугували українцям своєрідним сигналом початку основних сільськогосподарських робіт. У деяких назвах сузір'їв наші предки відобразили свою працьовитість і миролюбність. Часто виокремлення найпомітніших небесних фігур було зумовлено практичними потребами: уночі небесні об'єкти допомагали орієнтуватися в просторі та визначати час. Для цього необхідно було знати найпомітніші групи зір, які легко відшукати в різних частинах неба. Найчастіше такими орієнтирами ставали сузір'я *Великого і Малого Вожа та Косарів*.

Опис українських астрономічних назв у лінгвокраїнознавчому словнику зосереджено на найдавнішому пласті народної лексики, оскільки такий матеріал дає найліпше уявлення про світогляд українців. Ця кількісно невелика група астрооб'єктів в українській мові є цілком своєрідною, якщо порівнювати їх з міжнародною номенклатурою. Саме українські астрономічні назви містять лінгвокраїнознавчий потенціал. Здебільшого це найменування тих сузір'їв, які можна було розгледіти на небі неозброєним оком і за якими допитлива людина спостерігала ще задовго до винайдення телескопа. Конфігурація кожного сузір'я, його форма завжди давала широкі можливості для інтерпретування. У своїх назвах-інтерпретаціях наші предки виходили не з принципу максимальної подібності, а з принципу максимальної важливості¹¹. Народ переніс на небо найважливіші реалії свого життя, зокрема в українців – це предмети хліборобського ремесла і побуту селянина (*Гарба, Граблі, Криниця, Пасіка*).

Народні назви, зазвичай, є давніми за часом появи, а їх використання в номінуванні небесних тіл – це спроба осмислити і зрозуміти нічне небо.

Українці виокремлювали на небосхилі небагато астрономічних об'єктів, а тому таку неповноту уявлень про зоряне небо та бідність астрономічної системи компенсовано наявністю великої кількості назв-варіантів та дублетів. Наприклад, міжнародній назві Плеяди відповідають українські найменування *Баби, Баби-Звізди, Висожар, Власожельці, Волосар, Волосиня, Волосожар, Качине Гніздо, Квочка, Квочка з курчатами, Квочка з курятами, Курка, Стожар, Стожари*. Такий спосіб номінування в українській мові властивий найпомітнішим сузір'ям і Галактиці, які мають по кілька народних дублетних найменувань, наприклад, *Граблі, Коси, Косарі, Мисливець, Полиця* – для називання сузір'я *Оріона* чи *Великий Ківи, Великий Віз, Гарба, Ківи, Небесний Віз, Чумацький Віз* – на позначення зоряного скупчення *Великої Ведмедиці*, а подекуди назви космічних реалій утворюють розлогі синонімічні ряди, наприклад: *Чумацький Шлях, Молочний Шлях, Молочна Дорога, Небесна Дорога, Журавлина Дорога, Божа Дорога, Богів Шлях, Дорога до Києва, Сметанник, Земляна Дорога, Зоряна Дорога, Третє Небо, Пташиний Шлях, Перунова Дорога, Дорога до Єрусалима, Галактика*.

Лексикографічна праця подає всі відомі українські найменування астрономічних об'єктів, а тому містить ряди назв-дублетів, які йменують одну і ту ж реалію. У словникових статтях, у яких описано номінації астрономічних об'єктів, для яких використано й інші номінації, утворені на основі різних асоціативних зв'язків, наприклад, *Стожари, Квочка*, містяться також відсилання до відповідних словникових статей, де подано інформацію про це зоряне скупчення.

До реестру лінгвокраїнознавчого слов-

ника власних назв української мови, присвяченого описові астрономічних об'єктів¹², увійшли космічні власні назви, які мають національно-культурний компонент. Усі лексеми, що семантизуються у словнику, проілюстровано прикладами з художніх творів, народної творчості, наукової та науково-популярної літератури. Зважаючи на те, що у словнику представлено народні назви космічних об'єктів, то необхідним є також подання наукових номінацій, якими оперують фахівці, а це, здебільшого, інтернаціональні назви, а також назв-відповідників цих реалій латинською мовою й кількома європейським мовами – англійською, німецькою, польською та російською.

Словникова стаття містить: а) реєстрову одиницю (слово чи словосполучення) та її граматичну характеристику; б) супровідні мовні відомості; в) семантизацію реєстрової одиниці.

Реєстрові одиниці подано в початковій формі зі зазначенням місця наголосу: називний відмінок однини або називний відмінок множини, якщо реєстрові одиниці не мають форми однини. Якщо реєстрова одиниця є змінним словом, то змінну частину відділено вертикальною рисою, наприклад: **КВОЧКА | А, КРИНИЦЯ | Я**. Після цього зазначено форму родового відмінка однини і рід (ч., ж., с.), наприклад: **БОРОН | А', -и, ж.** Якщо слово незмінне, то його введено у словник із позначкою незм. Іменники, які вживаються лише в однині, мають позначку одн., а ті, що мають тільки форму множини, позначено мн., наприклад: **НОВОМІСЯЧЧ | Я, одн., СТОЖАР | И, мн.** Якщо реєстрова одиниця є номінативним словосполученням, граматичну характеристику подано до всіх змінних слів, наприклад: **ПОЛЯРН | А ЗІРКА | А, -ої -и, ж.** Якщо у словосполученні змінюється тільки форма стрижневого слова, то його словоформу в родовому відмінку подано повністю, наприклад: **ДІВЧИН | А**

З ВІДРАМИ, Дівчини, ж. Вказівка лише на форму родового відмінка при реєстровій одиниці означає, що форми інших відмінків творяться за регулярними моделями й із збереженням місця наголосу. Якщо є відхилення від регулярного творення відмінкових форм (зміна наголосу, чергування голосних, приголосних звуків, поява вставних звуків тощо), тоді подано ті форми, які відображають усю парадигму словозміни, наприклад: **ВЕЛИ́К | ИЙ ВІЗ**, -ого воза, ч.

Лексичні синоніми до реєстрових одиниць подано після граматичної характеристики в круглих дужках погрубленим курсивом, наприклад: **КОСАР | І́**, -ів, мн. (*Граблі, Коси, Мисливець, Оріон, Полиця*). Варіанти основної назви введено в текст словникової статті й виділено світлим курсивом. До реєстрових одиниць подано також чужомовні відповідники класичними мовами – грецькою і латинською та кількома сучасними європейськими мовами – англійською, німецькою, польською, російською. Їх уведено після лексичних синонімів у круглих дужках, наприклад: **ВОДОЛІ́Й**, -я, ч. (*Водяр, Водолив*) (лат. Aquarius, англ. Aquarius, Water Bearer, Water-carrier, нім. der Wassermann, пол. Wodnik, рос. Водолей). Кореневоспоріднені слова подано з нового рядка зі спеціальною позначкою * (зірочка) погрубленим шрифтом, наприклад: ***Землянин, земний**. Стилiстично обмежені варіанти позначено поміткою розм., яку розміщено відразу після відповідного слова або словосполучення.

Семантизація реєстрової одиниці містить: а) тлумачення змісту поняття; б) пояснення лексичного фону реєстрового слова.

Тлумачення поняття реєстрової одиниці подано з нового рядка після кореневоспоріднених слів. Воно принципово не відрізняється від традиційних пояснень у тлумачних словниках української мови, наприклад: **ЗЕМЛІ́ | Я́**, -і, ж. (гр. Γη(η), лат. Terra (f), англ. the Earth, нім. die Erde, пол. Ziemia, рос. Зем-

ля). *Землянин, земний. Третя за порядком від Сонця планета Сонячної системи, єдина, на якій існує життя. Обертається навколо своєї осі та Сонця по еліптичній орбіті; має один природний супутник.

Тлумачення інших значень реєстрової одиниці є допоміжним і зазвичай пов'язане з відображенням характеру багатозначного слова. Тлумачення може містити також енциклопедичні відомості. Терміносполуки потлумачено з урахуванням визначень, які подає спеціальна наукова література, словники термінів.

Пояснення лексичного фону слугує для того, щоб донести до читача інформацію, яка в українців асоціюється з явищем, позначеним реєстровою одиницею. Серед цих відомостей виділяють: а) коло загальновідомих знань про явище або об'єкт, що названо реєстровою одиницею; б) деякі енциклопедичні відомості, які засвоюють у процесі пізнання національної культури; в) емоційно-асоціативний комплекс, пов'язаний із реєстровою одиницею; г) символічне значення. Погрубленим шрифтом у тексті словникової статті виділено слова й словосполучення, які використовуються для семантизації реєстрової одиниці і належать до безеквівалентної чи фонові лексикки (у дужках може бути подано мінімальне пояснення цих лексем), наприклад: **коромисло** (дерев'яна вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, якою носять на плечах відра з водою).

Останній абзац словникової статті містить матеріал, який відображає тематико-ситуативні зв'язки реєстрового слова та ілюструє його вживання в контексті. З позначкою ** (дві зірочки) у структуру словникової статті введено стійкі вирази (фразеологізми, прислів'я, приказки, перифрази, крилаті вирази, усталені лексичні словосполучення), наприклад: ** Блакитна планета. Словосполучення, що містять постійні епітети, з якими вживають реєстрове слово, пода-

но з позначкою *** (три зірочки), наприклад: *** Місяць високоосний, місячне затемнення, місячний календар. Уривки пісень, поезій, прозових художніх та науково-популярних творів подають у кінці словникової статті з позначкою **** (чотири зірочки), наприклад:

****Хоч і знайшов я бога в Аполлоні,
Та тільки Вам – душі моєї жар,
Сузір'я зорь моїх, Волосожар,
Захований у серця темнім лоні
(Євген Маланюк).

Як окремі словникові статті в лінгвокраїнознавчому словнику подано назви різних фаз Місяця, зокрема тих, які є найфункціональнішими в мові (**МОЛОДИК, ПОВНИЙ МІСЯЦЬ**). Наприкінці трьох словникових статей (**ВОЛОСОЖАР, КВОЧКА, СТОЖАРИ**) подано перехресні відсилання – **Див. також...**, що зумовлено специфікою цих астронімів в українській мові – вони є найуживанішими назвами сузір'я Плеяд, проте в основу самих номінацій покладено різні асоціації. Тому відомості, подані у кожній окремій словниковій статті, варто доповнити інформацією з двох інших.

Словник власних астрономічних назв української мови загалом охоплює двадцять п'ять словникових статей відповідно до кількості українських астронімів, які мають лінгвокраїнознавчий потенціал.¹³

Запропонована вище інформація про структуру словникової статті у лінгвокраїнознавчому словнику власних астрономічних назв, методологічні особливості опису реєстрової одиниці у ній та використану систему спеціальних позначок допоможуть уповні почерпнути відомості з цього лексикографічного видання, власне словникову частину якого подано далі.

¹Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: У 2-х томах. – Львів, 2007. – Т. 1. – С. IV.

²Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 1. Географічні назви / Уклад.: О. В. Кровицька, З. О. Мацюк, Н. І. Станкевич. – Львів, 2005. – 90 с.

³Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 2. Назви релігійних свят / Уклад. Л. Антонів. – Л., 2006. – 67 с.

⁴Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 3. Назви державних свят і пам'ятних дат / Уклад. Д. Добрусинець. – Л., 2006. – 72 с.

⁵Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 4. Астрономічні назви / Уклад.: І. Процик, Г. Тимошик. – Л., 2006. – 140 с.

⁶Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 5. Власні імена людей / Уклад.: В. Кужельюк, Д. Якимович-Чапран. – Л., 2014. – 92 с.

⁷Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 6. Назви пам'ятних місць / Уклад.: З. Василько. – Л., 2010. – 110 с.

⁸Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 7. Назви природо-заповідних об'єктів / Уклад.: І. Процик. – Л., 2014. – 140 с. (подано до друку).

⁹Карпенко Ю. А. Названия звездного неба / Отв. ред. А. В. Суперанская. – М., 1985. – С. 11.

¹⁰Карпенко Ю. О. Космонім // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. – К., 2000. – С. 255.

¹¹Карпенко Ю. А. Названия звездного неба / Отв. ред. А. В. Суперанская. – М., 1985. – С. 46.

¹²Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 4. Астрономічні назви / Уклад.: І. Процик, Г. Тимошик. – Л., 2006. – 140 с.

¹³Власне словникову частину лексикографічної праці подано тут за виданням: Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 4. Астрономічні назви / Уклад.: І. Процик, Г. Тимошик. – Л., 2006. – 140 с. (С. 15-38).

СЛОВНИК ВЛАСНИХ АСТРОНОМІЧНИХ НАЗВ

БАБ | И', -ів, мн. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

БАБ | И' -ЗВІ'ЗД | И, -ів -ів, мн. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

БО'Т | ІВ ШЛЯХ, Богового -у, ч. див. Чумацький Шлях.

БО'Ж | А ДОРО'Т | А, -ої -и, ж. див. Чумацький Шлях.

БОРОН | А', -и, ж. (**Кассіопея**) – (гр. Κασσιόπεια (η), лат. Cassiopeia, англ. Cassiopeia, нім. Cassiopeia, пол. Kasjopea, рос. Кассиопея).

Сузір'я Північної півкулі неба. Борона перебуває у смузі Чумацького Шляху. Найліпші умови видимості – увечері – у листопаді-грудні.

П'ять найяскравіших зір сузір'я утворюють на небі фігуру у вигляді латинської букви W.

В українців розташування зір цього астрономічного об'єкта викликало зорову асоціацію із сільськогосподарським знаряддям – **бороною**, яку використовують для розпушування землі.

**** А для давніх українців вона – Борона, бо п'ять яскравих зірочок справді схожі на борону (*Валерій Новосвітній*).

ВЕЛИ'К | А ВЕДМЕ'ДИЦ | Я, -ої -і, ж. див. Великий Віз.

ВЕЛИ'К | ИЙ ВІЗ, -ого Воза, ч. (*Велика Ведмедиця, Великий Ківш, Віз, Гарба, Ківш, Небесний Віз, Чумацький Віз*) – (гр. Αμείζα (η) Арктос (ο), лат. Ursa Major, англ. the Great Bear, Ursa Major, Charles's Wain, the Wain, the Dipper, нім. der Große Bär, пол. Wielka Niedźwiedzica, Wielki Wóz, рос. Большая Медведица).

Сузір'я Північної півкулі неба із семи яскравих зірок, що утворюють характерну фігуру. Контури цього сузір'я українці най-

частіше ототожнюють із зображенням воза (засіб пересування на чотирьох колесах) з дишлом (товста жердина, прикріплена до передньої частини воза, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними). Розташування зір цього астрономічного об'єкта також нагадує ківш з ручкою. Саме асоціацію за зовнішньою подібністю (віз, ківш) покладено в основу називання цього сузір'я.

З території України Великий Віз видно цілорічно. У різні пори року і час доби сузір'я займає неоднакове положення на небі, допомагаючи орієнтуватись у часі й просторі. Першого вересня о 21-й годині за київським часом дишло Великого Воза підняте вліво вгору, а першого грудня о тій же ж порі дишло спрямоване вліво донизу, першого березня – вправо вниз, а першого червня Великий Віз повернутий дишлом на південний схід – вправо вгору.

Науковці припускають, що Велика Ведмедиця є найдавнішою номінацією цього сузір'я. Ця назва (і Мала Ведмедиця також), імовірно, поширилася в українській мові внаслідок міжмовних контактів, адже у більшості європейських народів у цих найменуваннях простежуємо асоціативний зв'язок саме з цією твариною. Упродовж віків конфігурація сузір'я змінювалася і тепер зображення, утворене сімома зорями, не нагадує обриси ведмедя, а більше схоже на віз чи ківш. Це дало підстави для творення великої кількості назв-синонімів.

Якщо уважно простежити за дублетними назвами цього астрономічного об'єкта, то очевидним є те, що вони найчастіше асоціювалися з **возом** та **гарбою**. Це пояснюють значимістю цієї реалії для господарського життя наших предків. Звичайний селянський віз був важливою деталлю повсякдення українця, його широко використовували в побуті: **гарба** – віз для перевезення снопів з поля, **чумацький віз** – по-особливому обладнаний

транспортний засіб, призначений для перевезення солі, по яку чумаки вирушали в довгі мандрівки аж до Криму. Відомо також, що чумаки під час зупинок на ночівлю ставили свої вози для захисту замкнутим чотирикутником, утворюючи таким чином великий віз, який формувався з чималої кількості складових частин – окремих возів. Отож вози виконували оборонну функцію – ставали частиною оборонної споруди. У назві *Небесний Віз* помітними є міфологічні мотиви: так називали небесну колісницю **Перуна** (верховний бог у давньоукраїнських язичницьких віруваннях).

Наші предки колись безпомилково орієнтувалися в часі, спостерігаючи за Великим Возом і його положенням на небі відносно Полярної зорі, адже сузір'я було чудовим небесним годинником, який точно показував час протягом усього року. Словами “Вставай, дитино, вже Віз дишло повернувся” впродовж століть будили селяни своїх дітей зранку, бо здавна помічено, що серед літа вночі, як Віз з'являється на небі, то кіньми стоїть угору, а перед світанком повертається донизу.

**** У глибину мою спадають
метеори з тих пропастей,
де в тьмі іскрять Великий Віз
(*Василь Бобинський*).

Як реп'яхів, не позбутися
надокучливих мислей,
що минувся той час навіть вже
не присниться,
коли до Великого Воза запрягався
місяць
і відьмі привозив сіна цілу копицю
(*Ігор Калинець*).

ВЕЛИК | ИЙ КІВШ, -ого Ковша, ч. див. Великий Віз.

ВЕНЕ Р | А, -и, ж. див. Вранішня зоря.

ВЕЧІРН | Я ЗІРНИЦ | Я, -ої -і, ж. див. Вранішня зоря.

ВЕЧІРН | Я ЗОР | Я', -ої -і, ж. див. Враніш-

ня зоря.

ВЕЧОРНИЦ | Я, -і, ж. див. Вранішня зоря.
ВИСОЖА Р, -у, ч. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

ВІЗ, Воза, ч. див. Великий Віз.

ВЛАСОЖЕ'ЛЬЦ | І, -ів, мн. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

ВОДОЛИ'В, -а, ч. див. Водолій.

ВОДОЛІ'Й, -я, ч. (**Водяр, Водолив**) (гр. Ὑδροχόος (ο), лат. Aquarius, англ. Aquarius, Water Bearer, Water-carrier, нім. der Wassermann, пол. Wodnik, рос. Водолей).

Зодіакальне сузір'я, через яке Сонце проходить наприкінці лютого – на початку березня. Найліпші умови видимості цього сузір'я на зоряному небі – увечері – у серпні-вересні.

Назви Водолій, Водолив, Водяр відображають загальноєвропейську традицію найменування цього астрооб'єкта – за візуальною подібністю до людини, яка ллє воду. У назві цього сузір'я простежується важлива для хлібороба символіка небесної води, життєдайного дощу.

**** У кожному сузір'ї світило перебуває близько місяця, тож у давнину кожному місяцеві надали певний знак зодіаку за назвою сузір'я: Водолій, Риби, Овен, Телець, Близнюки, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козоріг (*Ольга Щерба*).

ВОДЯ Р, -а, ч. див. Водолій.

ВОЛОВИ'К, -а, ч. див. Волопас.

ВОЛОПА'С, -а, ч. (**Воловик, Воляр, Пастух**) (гр. Βοωτής (ο), лат. Bootes, англ. Bootes, нім. der Ochsentreiber, пол. Wolarz, рос. Волопас).

Сузір'я Північної півкулі неба, найліпші умови його видимості – увечері – наприкінці зими, навесні й улітку. Волопаса можна бачити в південно-західній частині вечірнього неба, зліва від Гончих (Мисливих) Псів. До нього належить Арктур – зоря-гігант оранжевого кольору.

Сузір'я Волопаса вважають одним із астрономічних об'єктів, яким українці найдавніше дали назву. Найменування волопас, воловик, воляр пов'язані з особою, яка доглядає, пасе воли. Віл в українців, як і в більшості народів світу, був першим помічником у домашньому господарстві селянина. Християни вважають вола благословенною твариною, адже він своїм диханням зігрів новонародженого Христа, який лежав у яслах.

За одним із наукових припущень, у назвах цього сузір'я простежується зв'язок з давньоукраїнською міфологічною традицією, а саме з назвою бога Велеса – покровителя домашніх тварин.

Серед інших назв цього сузір'я засвідчено такі: Пастух з гирлигою, Жнець, Землероб, Мисливець, Мандрівник. Тому на одних зображеннях цього сузір'я можна побачити людину з серпом і снопом у руках, на інших – чоловіка, який сидить і курить люльку.

Сузір'я належить до символів жнив – збирання врожаю з полів, бо найкраще його було видно влітку.

Сучасні дослідники вважають, що це сузір'я подібне за конфігурацією до велетенського парашута, хоча у назві така асоціація не відображена.

**** Ирже Пегас, виблискує Корона,
Холод північній проїняв,
заморозивши, навіть обшир моря,
Лиш Волопас мигтить над ним
ліниво

(Павло Русин з Кросна).

ВОЛОСА'Р, -а, ч. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

ВОЛОСИ'Н | Я, -я, с. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

ВОЛОСОЖА'Р, -у, ч. (*Баби, Баби-Звізди, Висожар, Власожельці, Волосар, Волосиня, Качине Гніздо, Квочка, Квочка з курчатами, Квочка з курчатами, Курка, Плеяди, Стожар, Стожари*) – (гр. Πλειάδες (αί), лат.

Pleiados, англ. Pleiades, нім. die Plejaden, пол. Plejady, рос. Плеяды).

Галактичне розсіяне скупчення в сузір'ї Тельця, яке об'єднує понад 600 зір. Народна назва Стожари є синонімом до вживаного в науці терміна Плеяди.

У розміщенні цієї групи зір українці побачили пасмо волосся. Найменування утворилось на основі порівняння волосся з вогнем, жаром (очевидно, мали на увазі руде волосся).

Цей астрооб'єкт християни асоціювали ще й із Петровими золотими ключами від просвітленого раю, якими відчинялося небо навесні.

**** Хоч і знайшов я бога в Аполлоні,
Та тільки Вам – душі моєї жар,
Сузір'я зорь моїх, Волосожар,
Захований у серця темнім лоні
(Євген Маланюк).

(Над ними ніч. І чорна сфера неба –
Зірки... Волосожар... Великий Віз...)
(Ліна Костенко).

Див. також КВОЧКА, СТОЖАРИ.

ВОЛЯ'Р, -а, ч. див. Волопас.

ВРА'НІШН | Я ЗОР | Я', -ої -і, ж. (*Венера, Вечірня зірниця, Вечірня зоря, Вечорниця, Денниця, Зірниця, Зоря-вістунка, Порання зоря, Світова зоря, Чигир-зірка*) (гр. Φωσφορος (ο), лат. Venus, англ. Venus, morning-star, evening-star, нім. die Venus, пол. Wenera, Wenus, рос. Венера).

*Зірниця, зоряниця.

Найближча до Землі і друга від Сонця планета Сонячної системи. Це найяскравіший об'єкт на небі після Сонця і Місяця та найгарніше світило вечірнього або ранкового неба. Густі, щільні хмари цілком приховують поверхню цієї планети, а близька відстань до Сонця заважає тривалим спостереженням Венери. Як і Місяць, вона змінює свою форму від тонкого серпа до майже повністю освітленого диска.

Має низку народних назв (*Світова, Вечірня зірниця, Денниця, Дожниця, Порання зоря, Чигир-зірка, Зоря-вістунка* й ін.), але найчастіше її називали просто Зорею.

Цю планету українці, так само як і інші народи, вважали двома різними світилами – вранішньою зорею, яку видно зранку перед сходом Сонця на південному сході, і вечірньою, яка з'являється на небосхилі ввечері, після заходу денного світила на південному заході. З цими двома циклами видимості Венери із Землі пов'язані два види народних назв цієї планети – *Вранішня зоря (Порання зоря)* та *Вечірня зоря (Вечірня зірниця)*.

Вранішня зоря є яскраво вираженим жіночим символом. В уявленнях давніх українців вона виконувала функцію своєрідної провісниці долі.

Вранішню зорю вважають символом першопочатків людського життєвого шляху, його першоосною.

**** Край неба викотилась, ніби з моря виплила блискуча вранішня зоря, а за нею почало червоніти небо.

(*Іван Нечуй-Левицький*).

Зоре моя вечірняя,

Зійди над горою.

Поговорим тихесенько

В неволі з тобою

(*Тарас Шевченко*).

ГАЛА'КТИК | **А**, -и, ж. див. Чумацький Шлях.

ГАРБ | **А'**, -и, ж. див. Великий Віз.

ГІА'Д | **И**, -Ø, мн. див. Чепіги.

ГОНЧАК | **И'**, -ів, мн. (*Гончі Пси, Гончі Собаки, Мисливі Пси, Пси*) – (гр. Κυν (ο), лат. Canes Venatici, англ. Canes Venatici, Hunding Dogs, нім. die Jagdhunde, пол. Goncze Psy, рос. Гончие Псы).

Сузір'я Північної півкулі неба, яке добре видно впродовж цілого року, а найвище над зенітом воно піднімається у травні. Дві найяскравіші зорі цього сузір'я – Хара (Сер-

це Карла) та Астеріон.

Гончаки з'являються на небі вранішньої пори. Тому вважають, що вони пробуджують від сну землю, приспану природу і хліборобів, які в усьому світі встають до праці на світанку.

У назві відбито зв'язок з найближчою людині твариною, її вірним і надійним другом – псом. Тому не дивно, що наші предки використали для номінування сузір'я вранішнього неба назву особливої породи собак – гончих псів, які швидко бігають і привчені гнати звіра.

За однією з версій, астронім Гончаки одержав свою назву тому, що вони розміщені біля Великої Ведмедиці і ніби переслідують її, намагаються наздогнати.

**** Галактика мрій і краси,

А вдосвіта Псів голоси

(*Олександр Шугай*).

ГО'НЧ | **І ПС** | **И**, -их -ів, мн. див. Гончаки.

ГО'НЧ | **І СОБА'К** | **И**, -их -Ø, мн. див. Гончаки.

ГРАБЛ | **І'**, -ів, мн. див. Косарі.

ДЕЛЬФІ'Н, -а, ч. див. Криниця.

ДЕ'ННИЦ | **Я**, -і, ж. див. Вранішня зоря.

ДІ'В | **А-ПА'НН** | **А**, -и - и, ж. див. Дівка з відрами.

ДІ'ВК | **А ВО'ДУ НЕСЕ'**, Дівки, що воду несе, ж. див. Дівка з відрами.

ДІ'ВК | **А З ВІ'ДРАМИ**, Дівки, ж. (*Дівка воду несе, Діва-Панна, Дівчина з відрами, Орел*) – (гр. Αετος (ο), лат. Aquila, англ. Eagle, нім. der Adler, пол. Orzeł, рос. Орёл).

Екваторіальне сузір'я, яке добре видно на зоряному небі внизу, ближче до горизонту. Найліпші умови видимості – ввечері – у серпні-жовтні.

Симетричне розміщення зірок сузір'я обрисами нагадує постать людини, яка розкинула руки. Українці побачили в цьому силуеті дівочу постать, яка несе відра з водою на **коромислі** (дерев'яна вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, з допомогою

якої носять на плечах відра з водою). Назва утворена на основі асоціації за подібністю.

У загальносвітової науковій практиці найменування цього сузір'я утворилося на підставі зовнішньої схожості з велетенським птахом – орлом, який у польоті розправив крила. Українці рідше вживають цю назву сузір'я.

У мовленнєвій культурі українців це сузір'я мало ще такі назви: *Дівка воду несе*, *Діва-Панна*. Вони відображають уявлення українців про символ жіночої грації, який часто оспівувався у піснях.

****Купи зір на чорно-синьому небі,
і Чумацький Шлях, зорі, як срібний
пил, зорі, як рясні вогники, зеленаві й
червоні, миготіли на безмірній висо-
чині, й коливалися в безмірній глибині
Волосожар і Віз, і „Дівка з відрами”,
шаланда пливла сама в глибокій ви-
сочині лиману, стиха хлюпали весла
(Юрій Яновський).

ДІВЧИН | А З ВІДРАМИ, Дівчини, ж. див. Дівка з відрами.

ДОРОГ | А ДО ЄРУСАЛИМА, Дороги, ж. див. Чумацький Шлях.

ДОРОГ | А ДО КИЄВА, Дороги, ж. див. Чумацький Шлях.

ЖУРАВЛИН | А ДОРОГ | А, -ої -и, ж. див. Чумацький Шлях.

ЗВІРИНЕЦЬ, звіринця, ч. (Звірокруг, Зодіак) – (гр. Ζωδιακος (ο), лат. zodiacus kyklos, англ. zodiac, нім. der Tierkreis, Zodiak, пол. zodiak, zwierzyniec niebieski, рос. зодіак).

Зодіакальне коло із зображень тварин – пояс небесної сфери. Звіринець містить 12 зодіакальних сузір'їв, через які пролягає видимий річний шлях Сонця, а також рухаються планети Сонячної системи і Місяць.

Звіринець вважають символом нескінченності, вічності, відповідності між земними подіями і небесними явищами, символом єдності і взаємозв'язку людини та Всесвіту. Давні українці ототожнювали Звіринець із

колесом життя, вбачаючи в ньому безперервний процес.

ЗВІРОКРУГ, -а, ч. див. Звіринець.

ЗЕМЛ | Я, -і, ж. (гр. Γη (η), лат. Terra (f), англ. the Earth, нім. die Erde, пол. Ziemia, рос. Земля).

*Землянин, земний.

Третя за порядком від Сонця планета Сонячної системи, єдина, на якій існує життя. Обертається навколо своєї осі та Сонця по еліптичній орбіті; має один природний супутник.

Первісно слово земля мало значення „низ, поверхня”. Спочатку цим словом позначали невеликі ділянки, потім і великі території, а згодом і весь світ. Значення „планета” у цього слова з'явилося лише після того, як люди довідалися, що наш світ є планетою, тобто у XVI ст., коли польський астроном Коперник довів, що Земля – це планета Сонячної системи, а не центр Всесвіту.

У давньоукраїнських віруваннях земля символізувала жіноче начало, була символом матері-годувальниці, життя, духовності, Вітчизни.

** Блакитна планета.

Зостатися (зоставити) між небом і землею – бути у невизначеному, непевному становищі, сумніватися, вагатися у чомусь.

Перевернути небо і землю – зробити все можливе для досягнення чогось.

**** І з нашої Землі це світло ясне

Людина в інші понесе світи,

Щоб темряву і там перемогти

(Борис Тен).

Сонце сходить – заходить,

Ліниво пливе Земля

(Юрко Позаяк).

ЗЕМЛЯН | А ДОРОГ | А, -ої -и, ж. див. Чумацький Шлях.

ЗІРНИЦ | Я, -і, ж. див. Вранішня зоря.

ЗОДІАК, -у, ч. див. Звіринець.

ЗОР | Я ВІСТУНК | А, -і -и, ж. див. Вранішня зоря.

ЗО'РЯН | А ДОРО'Т | А, -ої -и, ж. див. Чу-мацький Шлях.

КАПЕ'ЛЛ | А, -и, ж. див. Коза.

КАССЮПЕ' | Я, -ї, ж. див. Борона.

КАЧИ'Н | Е ГНІЗД | О', -ого -а, с., див. Волосожар, Квочка, Стожари.

КВО'ЧК | А, -и, ж. (*Баби, Баби-Звізди, Висожар, Власожельці, Волосар, Волосиня, Волосожар, Качине Гніздо, Квочка, Квочка з курчатами, Квочка з курятами, Курка, Плеяди, Стожар, Стожари*) – (гр. Πλειάδες (α), лат. Pleiados, англ. Pleiades, нім. die Plejaden, пол. Plejady, рос. Плеяды).

Зоряне скупчення в сузір'ї Тельця. Цей астрономічний об'єкт розміщений праворуч і вище від Косарів та добре помітний на небі завдяки скупченню групи яскравих зір. Неозброєним оком можна побачити 6–7, іноді 10 малих зір, які тісно розташовані навколо найяскравішої зорі – Альціона.

Українці використовували зоряне скупчення для орієнтації в часі доби, наприклад, коли Квочка наближалась до небосхилу, то це означало, що незабаром ранок.

В основі власне української номінації Квочка – асоціація за подібністю. Подібно, як малі курчата скупчуються довкола квочки, так і зорі в цьому астрооб'єкті розміщені компактною групою навколо більшої і яскравішої зорі. Найяскравіша зоря асоціювалася з **квочкою** – куркою, що висиджує або водить курчат – необхідним атрибутом кожного селянського двору навесні, а менш яскраві зорі – з її потомством.

У мовній практиці довгі, кількаслівні назви зазвичай спрощуються, тому з'явилися і найменування цього сузір'я з одним складником – Квочка, *Курка*.

Квочка – символ прекрасних материнських якостей, ніжної і турботливої вдачі, розсудливої та мудрої виховательки.

У неясних зірках *Плеяд* вбачали й золоті яйця, які несе чарівна курка або качка.

**** Микола не міг одірвати очей від

неба, водив очима за зірками, придивлявся до густої Квочки, до Вожа, до Волосожара (*Іван Нечуй-Левицький*).

На йому [небі] між зорями купкою срібних цвяшків високо вибралася вже Квочка (*Степан Васильченко*).

Квочка – одна більша, а коло неї штук сім-шість меншенькі. Вона йде вперед, а за нею ті зірки купкою тримаються (*Народна творчість*).

Див. також **ВОЛОСОЖАР, СТОЖАРИ.**

КВО'ЧК | А З КУРЧА'ТАМИ, Квочки, ж. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

КВО'ЧК | А З КУ'РЯТАМИ, Квочки, ж. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

КІВШ, Ковша, ч. див. Великий Віз.

КІЛО'К, -лка, ч. див. Полярна зірка.

КІЛО'К-ЗІ'РК | А, -лка -и, ж. див. Полярна зірка.

КОЗ | А', -и, ж. (*Капела, Альхайя*) – (лат. capella, пол. Capella, рос. Капелла).

Найяскравіша зоря у сузір'ї Візничого – сузір'ї Північного неба.

Одна з двох зір небозводу (поруч з Полярною зорею), яку давні українці почали називати власним іменем. Коза була священною твариною для наших предків і донині є одним з персонажів українського фольклору.

**** Одну з них, у сузір'ї Візничого – Капелла – кличуть Козою (дивовижно, але в перекладі з грецької “капелла” і є “коза”) (*Валерій Новосвітній*).

КОСАР | І', -ів, мн. (*Габлі, Коси, Мисливець, Орион, Плуг, Полиця*) – (гр. Ὠριων (ο), лат. Orion, англ. Orion, Hunter, нім. Orion, das Himmelsjäger, пол. Oriion, рос. Орион).

Приекваторіальне сузір'я, яке займає центральне місце на небосхилі, поділяючи його на південну і північну півкулі. Найліпші умови видимості – ввечері – у лютому-квітні.

Три яскраві зорі цього сузір'я, що пересуваються на небі рівненьким рядочком, одержали в українців назву Косарі. У загальноєвропейській номенклатурі ця група зір

має назву *Пояс Оріона*. Українська номінація Косарі пов'язана не з усім сузір'ям, а охоплює лише його фрагмент.

У літню пору, задовго до сходу сонця, вставали **косарі** й вирушали косити траву чи збіжжя, стаючи до роботи шеренгою – в один ряд на однаковій відстані один від одного. Саме так розташовані три яскраві зорі цього сузір'я, причому „перший косар” розміщений точно на небесному екваторі.

Поряд з найпоширенішою назвою Косарі (*Косар*, *Косарики*) використовуються також інші українські назви Пояса Оріона, пов'язані з сільськогосподарською атрибутикою – *Коси* (**коса** – сільськогосподарське знаряддя для косіння трави чи збіжжя, що має вигляд вузького зігнутого леза, прикріпленого до держака), *Полиця* (**полиця** – частина плуга), *Граблі* (**граблі** – сільськогосподарське знаряддя, що являє собою валок із дерев'яними або залізними зубцями, насаджений на довгий держак; його використовують для згрібання скошених стебел, розпушування землі).

У загальноєвропейській традиції це сузір'я назване іменем героя давньогрецької міфології Оріона – красеня-мисливця.

Назва *Мисливець* виникла внаслідок візуальної подібності, бо розташування зірок усього сузір'я контуром нагадує чоловіка з луком.

**** Сузір'я Оріона з давніх часів знають як Плуг, Граблі, Полиця, Чепіги, а три зорі поясу Оріона – це Косарі, які сходять уранці під час сінокоосу (*Валерій Новосвітній*).

КО`С | И, Кіс, мн. див. Косарі.

КРИНИ`Ц | Я, -і, ж. (Дельфін) – (гр. Δελφιν (ο), лат. Delphinus, англ. Delphinus, Dolphin, нім. Delphin, пол. Delfin, рос. Дельфин).

Сузір'я Північної півкулі неба. Найліпші умови видимості – ввечері – у червні-грудні.

Назва виникла на підставі зовнішньої

подібності – розміщення зір цього сузір'я подібне до обрисів криниці з **журавлем** (довга жердина, приладнана біля криниці як важіль для витягування води, або й весь пристрій з такою жердиною).

****Орел в Україні відомий ще як Дівка з відрами. Легко здогадатися, чому – за деякою зовнішньою схожістю. А Дельфін, що по сусідству, – це небесна Криниця. Саме до неї і ходить по воду дівчина (*Валерій Новосвітній*).

КУ`РК | А, -и, ж. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

ЛЕ`БІДЬ, Лебеда, ч. див. Хрест.

МАЛ | А` ВЕДМЕ`ДИЦ | Я, -ої -і, ж. див. Малий Віз.

МАЛ | И`Й ВІЗ, -ого воза, ч. (*Мала Ведмедия, Пасіка*) – (гр. Αρμξα (η), Арктоς (ο) лат. Ursa Minor, англ. the Little Bear, the Lesser Bear, Ursa Minor, нім. der Kleine Bär, пол. Mała Niedźwiedzica, Mały Wóz, рос. Малая Медведица).

Навколополярне сузір'я Північної півкулі неба. Сім яскравих зірок Малого Веза утворюють характерний ківш. Найяскравіша зірка цього сузір'я – Полярна зоря – перебуває на відстані 1° або 51' від Північного полюса світу. З території України Малий Віз видно протягом усього року.

В українській мовній традиції є й інша назва цього сузір'я – Пасіка (пасіка – місце проживання бджолиних сімей). Вона пов'язана із культивуванням бджолярства в господарстві українського селянина. З давніх часів бджола вважалася райським створінням. Українці шанували цю комаху і називали її божою комахою, божою худібкою. За народними віруваннями, колись бджола, як і пес, була людиною, а пасіка – священним місцем селянської садиби. Зрозуміло, чому народ використав цю лексему з метою називання важливого для орієнтації в часі і просторі астрономічного об'єкта.

**** Великий Віз... А там оно Малий...

Он срібний шлях чумацької гризоти...
(Ліна Костенко).

МИСЛИ́ВЕЦЬ, Мисливця, ч. див. Косарі.
МИСЛИ́В | І ПС | И, -их -ів, мн. див. Гончаки.

МІ́СЯЦЬ, -я, ч. (гр. Σελήνη (η), лат. Luna (f), англ. the Moon, нім. der Mond, пол. Księżyc, рос. Месяц, Луна).

*Місяченько, місячний, місяцевий, місяців (присв.); місячно, місяцехід, місяцедром, місяцетрус.

Найближче до Землі небесне тіло. Природний супутник Землі, що обертається довкола неї і разом із Землею довкола Сонця. Світить відображеним сонячним світлом. Місяць завжди повернутий до Землі тим самим боком. За своїми розмірами він майже у чотири рази менший від Землі, а за масою – у 81,3 раза.

Зовнішній вигляд Місяця змінюється від вечора до вечора, з чим пов'язана ритмічна зміна його фаз. Виділяють окремі характерні положення Місяця відносно Сонця і Землі. Ритмічну зміну фаз Місяця люди здавна використовували для відліку часу. У народі при поділі Місяця на чотири чверті кожна з них мала свою назву: першу чверть Місяця називали молодиком, другу – **півповнею**, третю – **повнею**, четверту – **останньою квартирою**. Трифазовий поділ мав, відповідно, такі частини: **молодик (новак), півповня, старий**. При п'ятифазовому поділі з'являється п'ята частина – перша квартира.

Природний супутник Землі – Місяць – українці називали меншим братом або чоловіком Сонця. Ще в народі побутує назва Місяця – Нічник.

Український народ вважав, що Місяць має великий вплив на людей, тварин і рослин. У давньоукраїнських віруваннях Місяцеві поклонялися і молилися до нього. У народній пам'яті Місяць зберігся як бог: „Місяцю, наш боже, а хто ж нам буде богувати як тебе не стане?” За уявленнями наших

предків, призначення Місяця – освітлювати Землю вночі, а щоб він міг ліпше виконувати цю місію, Господь поставив його ближче до Землі, ніж Сонце.

Місяць є символом циклічного ритму часу, а його фази символізують безсмертя, постійне оновлення.

За народним повір'ям, якщо Місяць червоний – це на війну; синій – на недуги, мор; ясний – на здоров'я, багатство, великий врожай.

** Брехати на місяць – без причини гавкати (про собак).

Вити на місяць – нудьгувати без діла.

Впасти з місяця – про когось, хто не орієнтується в ситуації, далекий від реальності.

*** Місяць високосний, місячне затемнення, місячний календар.

**** Тихо спускається нічка осіння,

Година сумна;

Місяць холодне кида проміння;

Здалека луна

(Лєся Українка).

За дібровою місяць,

біля нього зоря.

Срібну стежку на травах

він прослав до двора

(Микола Сингаївський).

Чом ти не прийшов,

Як місяць зійшов?

Я тебе чекала

(Чом ти не прийшов? Народна пісня).

МІ́СЯЦЬ УПО́ВНІ, Місяця, ч. див. Повний Місяць.

МОЛОД | И́Й МІ́СЯЦЬ, -ого -я, ч. див. Молодик.

МОЛОДИ́К, -а, ч. (*Молодий Місяць, Новий Місяць, Новомісяччя, Щербатий Місяць*) – (гр. (η) γήνομενησελήνη, лат. (f) nascens luna, англ. new moon, нім. der Neumond, пол. pół, Księżyc na powiu, рос. Молодой Месяц).

Одна з фаз Місяця, коли він з'являється на заході вечірнього неба низько над горизонтом і його освітлена частина має вигляд вузь-

кого серпа, повернутого опуклістю до Сонця, яке щойно зайшло, тобто з Землі видно лише частину його освітленого Сонцем диска.

За віруваннями давніх українців фази Місяця мають великий вплив на людей і живу природу: людина, яка народилася в новомісяччя, все життя зберігає моложавість і свіжість обличчя, має веселу і грайливу вдачу. Кажуть також, що на Новий місяць добре стригти волосся, щоб воно швидко відростало. Хлібороби вважали, що на Молодика нічого не можна починати робити: посіяне згниє в землі або ж не принесе стиглого і багатого плоду. Натомість лікарські трави найкраще збирати на Молодика, бо саме тоді вони мають особливу цілющу силу.

** Молодий місяць не всю ніч світить.

**** А вечір пахне димком і медом,

І молодик, як господар, в дозорі

Він стоїть на сторожі любові,

Що, либонь, і йому не чужа

(Володимир Матвієнко).

Навколо рясніють поля. В житах заблудилась дорога, нагорбатились верби над нею, за ними прокльовуються зорі. І тиша, тиша навкруги, бо молодик над степом, бо житній сон у степах

(Михайло Стельмах).

МОЛО'ЧН | ИЙ ШЛЯХ, -ого -у, ч. див. Чумацький Шлях.

МОЛО'ЧН | А ДОРО'Т | А, -ої -и, ж. див. Чумацький Шлях.

НЕБЕ'СН | А ДОРО'Т | А, -ої -и, ж. див. Чумацький Шлях.

НЕБЕ'СН | ИЙ ВІЗ, -ого Воза, ч. див. Великий Віз.

НЕБЕ'СН | ИЙ КІЛО'К, -ого -лка, ч. див. Полярна зірка.

НОВ | И'Й МІ'СЯЦЬ, -ого -я, ч. див. Молодик.

НОВОМІСЯЧЧ | Я, -Ø, одн., с. див. Молодик.

ОРЕ'Л, Орла, ч. див. Дівка з відрами.

ОРІО'Н, -а, ч. див. Косарі.

ПА'СІК | А, -и, ж. див. Малий Віз.

ПАСТУ'Х, -а, ч. див. Волопас.

ПЕРУ'НОВ | А ДОРО'Т | А, -ої -и, ж. див. Чумацький Шлях.

ПІВНІ'ЧН | А ЗОР | Я', -ої -і, ж. див. Полярна Зірка.

ПЛЕЯ'Д | И, -Ø, мн. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

ПЛУ'Т, -а, ч. див. Косарі.

ПО'ВН | ИЙ МІ'СЯЦЬ, -ого -я, ч. (*Місяць уповні, Повня*) (гр. πεπληρωμενη (η), лат. plena luna, англ. full moon, нім. der Vollmond, пол. Księżyc w pełni, рос. полная Луна, полнолуние, полный Месяц).

Одна з чотирьох фаз Місяця, коли з Землі видно весь його освітлений Сонцем диск. На п'ятнадцятий день повновидий Місяць сходить під час заходу Сонця.

Українці вірили, що фази Місяця мають різний вплив на все живе на Землі, зокрема, людина, яка народилася в Повню, має похмурий вираз обличчя і буркотливу вдачу. У Повню добре загоюються рани, особливо порізи. Час Повні вважається також найсприятливішим для початку сівби.

**** Мати вербу тую [свячену] варять, а воду зливають у ночви і при повному місяці купують малу Вустю
(Юрій Яновський).

Як повний місяць

На землю світить,

Мені від щастя

Хочеться вити

(Юрко Позаяк).

ПО'ВН | Я, -і, ж. див. Повний Місяць.

ПОЛИ'Ц | Я, -і, ж. див. Косарі.

ПОЛЯ'РН | А ЗІ'РК | А, -ої -и, ж. (*Кілок, Кілок-зірка, Небесний кілок, Північна зоря, Прикол-зірка*) (лат. polus (m), англ. the North Star, Pole-star, Cynosure, нім. der Polarstern, пол. Gwiazda Polarna, Gwiazda Biegunowa, рос. Полярная Звезда).

Найяскравіша зоря Малого Воза. Полярну зірку найкраще видно поблизу Пів-

нічного полюса світу, її вважають віссю зоряного неба, серединою круговороту зір. Вона – єдина нерухома зірка, за якою можна завжди визначити напрямок на північ. Фактично майже повна непорушність робить Полярну зірку точним і незамінним орієнтиром у просторі і часі.

Полярна зірка названа так за місцем її розташування на небі відносно Землі.

В українській етнокультурі існують і інші мовні асоціації, пов'язані із цим астрономічним об'єктом. Найстійкішою є асоціація, за якою Полярна зірка ототожнювалася з **кілком** (груба палиця чи жердина, загострена з одного кінця). Тому Полярну зірку називали Кілком-зіркою, Кілком, Небесним кілком, Прикол-зіркою.

Полярна зірка як непорушний об'єкт вважалася центром Всесвіту.

**** В тайзі блукав я і в пустині,

На різній бачив висоті

Полярну зірку. На меті

Мав те, що маю і донині

(Михайло Доленго).

ПОРА'НН | Я ЗОР | Я', -ої -і, ж. див. Вранішня зоря.

ПРИКІ'Л-ЗІ'РК | А, -и, ж. див. Полярна зірка.

ПС | И, -ів, мн. див. Гончаки.

ПТАШИ'Н | ИЙ ШЛЯХ, -ого -у, ч. див. Чумацький Шлях.

СВІТОВ | А' ЗОР | Я', -ої -і, ж. див. Вранішня зоря.

СМЕТА'ННИК, -а, ч. див. Чумацький Шлях.

СО'НЦ | Е, -я, с. (гр. ἥλιος (ο), лат. sol (m), англ. the Sun, нім. die Sonne, пол. Słońce, рос. Солнце).

***Сонячний, сонцевий, сонячно, сонячність, сонцебризний, сонцевик, сонцеворот, сонцезахисний, сонцеликий, сонцелікування, сонцезахист, сонцелюб, сонцепоклонник, сонцепоклонництво, сонцестояння, сонцесяйний, сонцесяйно.**

Найближча до Землі зоря, центральне

тіло нашої планетної системи. Сонце – джерело світла й тепла, має форму гігантської розжареної кулі.

У багатьох народів світу Сонце було богом, якому складали гімни і приносили жертви. В обожнюванні Сонця у давніх людей проявилось, можливо, не зовсім усвідомлене розуміння того, що Сонце є джерелом життя на Землі.

Український народ ототожнював денне світило – Сонце – із живою істотою невідомої форми або з жінкою. Родину жінки-Сонця утворюють чоловік-Місяць та діти-зірки.

Зважаючи на особливості сприйняття, зумовленого соціальними, культурними, побутовими чинниками, народна свідомість витворила широку гаму персоніфікованих уявлень про Сонце. Його називали *оком божим*, пояснюючи цим всевидючість Бога. Сонце також уявляли велетенською іскрою, яка світить за Божим велінням. У язичницьку епоху українці обожнювали Сонце в образі Дажбога та ін. У християнській традиції Сонце – це символ слова Божого. Вважають, що Сонце символізує вищу космічну силу, центр буття та інтуїтивне знання, осяяння, славу, велич, правосуддя.

За Сонцем українці визначали погоду: коли Сонце заходить ясно й оточене жовтими хмарами – буде добра погода; червоне Сонце і такого ж відтінку ореол довкола нього передбачає сніг і мороз взимку; червоне при сході Сонце і без променів – очевидна ознака вітряної погоди.

** Денне світило.

Від схід сонця – з того боку, де сходить сонце.

Доки світа й сонця – довіку, поки небесне світило світить, весь час, вічно.

За сонцем – у напрямку руху сонця.

Місце під сонцем – місце, призначення в житті, суспільстві.

До схід сонця – на світанку, перед тим,

як зійде сонце.

Проти сонця – обличчям до сонця.

Разом із сонцем – рано, вдосвіта.

За сонця – протягом денного часу, поки видно, завидна.

***Сонячна корона, сонячна система, сонячний вітер, сонячне вітрило, сонячний годинник, сонячний удар, сонячний зайчик.

**** Життя людей – всесвітні мандри навколо Сонця та зірок...
(Петро Тимочко).

Ніби червона ганчірка, на сході пливе Сонце, чи Марс, чи якась невідома комета

(Наталка Білоцерківець).

Кохання, кохання

З вечора до рання.

Як сонечко зійде,

Як зіронька зайде,

Кохання відійде

(Ой чий то кінь стоїть. Народна пісня).

СТОЖА Р, -у, ч. див. Волосожар, Квочка, Стожари.

СТОЖА Р | И, -ів, мн. (*Баби, Баби-Звізди, Висожар, Власожельці, Волосар, Волосиня, Волосожар, Качине Гніздо, Квочка, Квочка з курчатами, Квочка з курятами, Курка, Плеяди, Стожар*) – (гр. Πλειάδες (αι), лат. Pleiados, англ. Pleiades, нім. die Plejaden, пол. Plejady, рос. Плеяды).

Зоряне скупчення Плеяд (назване на честь давньогрецьких міфологічних сестер, яких після смерті Зевс переніс на небо) складається з кількох, розташованих купкою, невеликих зірок (перебуває в сузір'ї Тельця).

Номінація Стожари утворена способом словоскладання (сто + жар) на основі асоціативного зв'язку, адже скупчені зорі дають яскраве світло, яке можна порівняти зі світінням ста жарин. Цифра 100 для цього астрооб'єкта є звичайно перебільшеною, проте дуже відповідне і вдале співвіднесення вогнів-зір із жаром. Саме ця назва з усього переліку номінацій цієї групи зір відзна-

чається особливою поетичністю. Стожари справді є дуже яскравими, особливо восени.

В Україні поширені також назви *Волосожар, Волосар, Висожар*, які осмислюються як яскраві зірки язичницького бога Велеса (Волоса) (покровителя скотарства). Сузір'я сприймалося як образ “небесного стада”, яке випасає Велес.

**** І дуже полюбляла в жнива після праці лягти на воза і дивитись на зорі, на Чумацький Шлях, на Стожари і на отой Віз, що народився з дівочих сліз
(Михайло Стельмах. *Щедрий вечір*).

Стожарів сяйво огняне

На мене сипалось...

(Андрій Малишко).

Забудьмо все у цю священну мить.

Забудьмо наші розбрати і чвари.

Я вас веду – і воля нам горить,

Вона горить нам вічно, як Стожари

(Микола Вінграновський).

Див. також ВОЛОСОЖАР, КВОЧКА.

ТРЕ Т | Є НЕ Ъ | О, -ого -а, с. див. Чумацький Шлях.

УКРАЇ Н | А, -и, ж. (гр. Ουκρανία (η), лат. Ukraine, англ. Ukraine, нім. die Ukraine, пол. Ukraina, рос. Украина).

Астероїд 1709 – мала планета, тверде тіло Сонячної системи, що рухається довкола Сонця по еліптичній орбіті.

Назва має меморіальний зміст: використана для представлення і прослави української держави та її народу. Єдина з нових назв, яка має національно-культурний компонент, проте, на відміну від старих назв, не пояснює небесний об'єкт, а лише позначає його, відрізняючи від інших. Для називання вжито не загальну, а власну назву, що є винятком серед українських назв астронімів.

****– Чи є планета, названа ім'ям України?

– Так. Її номер у реєстрі 1709. Відкрита 1925 року Григорієм Шайном, який згодом став видатним астрофізи-

ком, директором Кримської астрофізичної обсерваторії (з *газети*).

ХРЕСТ, -а, ч. (*Лебідь*) – (гр. Κρυκος (ο), лат. Cygnus, англ. Cygnus, Swan, нім. der Schwan, пол. Łabędź, рос. Лебедь).

Сузір'я Північної півкулі неба, розміщене у смузі Чумацького Шляху. У ньому починається роздвоєння цієї смуги, зумовлене поглинанням світла зір близько розташованими хмарами. Найліпші умови видимості – ввечері – влітку, восени, на початку зими.

Назва пов'язана з розташуванням чотирьох найяскравіших зір цього сузір'я. Конфігурація об'єкта формою нагадує зображення, схоже на хрест – стрижень із поперечкою. В основу найменування цього сузір'я покладено асоціацію за зовнішньою подібністю до хреста.

**** За нею, немов хто торбину розв'язав з горохом і сипнув ним по небу, посунули зорі. Ось Віз заскрипів і покотився геть-геть; вибігла Квочка з своїми дітьми... „Кво-кво!“ – й розпустила їх кругом себе. Поважно вплив Павич, розгортаючи хвоста на всі боки; Хрест засвітив, засіяв; а там ще та ще... одна по одній – і не потовпляється

(*Михайло Стельмах*).

ЧЕШТ | И, -ів, мн. (*Гіади*) – (гр. Υιαδες), лат. Nyades, нім. Nyaden, пол. Niady, рос. Гиады).

Невелике розсіяне скупчення в сузір'ї Тельця. Чепіги – сфероїдальна група зі ста пов'язаних між собою зір, які рухаються в одному напрямку і з однаковою швидкістю.

У загальносвітовій номенклатурі для найменування цього об'єкта використовують грецьке слово Гіади. Українська назва цього астрооб'єкта пов'язана зі зняряддям хліборобської культури народу – **чепігами** (чепіги – частина плуга, його держак).

**** А Гіади – основну частину сузір'я Тельця – називали в Україні Чепігами (ручками плуга) (*Микола Чмихов*).

Ось відкіля з земними збіги
в космічних назвах без кінця;
сузір'я там – Граблі, Чепіги,
Візничого, Орла й Стрільця!

(*Дмитро Білоус*)

ЧИГИ Р-ЗІ РК | А, -я -и, ж. див. Вранішня зоря.

ЧУМА ЦЬК | ИЙ ВІЗ, -ого воза, ч. див. Великий Віз.

ЧУМА ЦЬК | ИЙ ШЛЯХ, -ого -у, ч. (*Молочний Шлях, Молочна Дорога, Небесна Дорога, Журавлина Дорога, Божа Дорога, Богів Шлях, Дорога до Києва, Сметанник, Земляна Дорога, Зоряна Дорога, Третє Небо, Пташиний Шлях, Перунова Дорога, Дорога до Єрусалиму, Галактика*) – (гр. Γαλαξίας (ο), англ. Galaxy, the Milky Way, нім. die Milchstraße, пол. Droga Mleczna, рос. Млечный Путь).

Велетенська зоряна система, що складається зі скупчення близько 300 млрд дуже віддалених, невидимих неозброєним оком зір і міжзоряної матерії, пилових та газових туманностей, розсіяного газу та пилу. Має вигляд світлої туманної смуги, що оперізує небесну сферу і поділяє зоряне небо на дві половини. Унаслідок світіння зір галактики на нічному небі спостерігається широка яскрава сріблясто-біла світлова смуга – Чумацький Шлях, яку найліпше видно у безмісячну ніч.

У всіх народів це скупчення зір викликало стійку асоціацію з дорогою, шляхом. Найчастіше назва-іменник має означення-уточнення – молочна (такий епітет є у номінаціях більшості європейських мов). В українській мові теж зафіксовано варіанти з таким означенням – *Молочний Шлях, Молочна Дорога*. Це, мабуть, пов'язано з тим, що туман у народі найчастіше порівнювали з молоком (молочний – матово-білий, непрозорий). Стійке порівняння виникло на підставі асоціації за подібністю – туман густий як молоко.

Серед європейських народів тільки українці мають своєрідний епітет до слова *шлях* – *Чумацький*, у якому закладена національно-культурна специфіка. Прикметник чумацький утворено від іменника **чума́к** – номінації, яка в українській мові походить від “**чум**” – слова, значення якого подають двояко: 1) назва дерев’яної скрині, що її вживали чумаки для перевезення солі та риби; 2) ложка для міряння солі. Означення **чумацький** додавалося до слова *шлях*, імовірно, теж на основі асоціації за зовнішньою подібністю (смуга, яка має величезну протяжність у просторі, адже чумацькі валки склалися, зазвичай, з великої кількості возів, які тягнулися шляхом на кілька сотень метрів, або шлях, посипаний сіллю). Отже, назва Чумацький Шлях утворилася внаслідок метафоричного перенесення найменування.

Галактику українці йменують по-різному, однак найуживанішою залишається назва Чумацький Шлях. Це скупчення зір у недалекому минулому було дороговказом для чумаків, які їздили у Крим по сіль. Чумаки вирушали до Криму влітку та взимку (навесні та восени дороги були непридатні для пересування). У своїх подорожах вони орієнтувалися на південь або на південний схід. Саме у зимові вечори Чумацький Шлях простягався з північного заходу на південний схід і слугував чудовим дороговказом. Улітку Чумацький Шлях простягається в іншому напрямі, однак це також допомагало орієнтуватися в просторі, хоча, цілком ймовірно, що довгі літні дні зменшували необхідність пересуватися вночі.

У народній свідомості Чумацький Шлях асоціювався з дорогою відважних лицарів-хліборобів. Адже чумакуванням, як промислом з добування солі, займалися міцні фізично, повнолітні, відважні чоловіки. На своєму шляху вони зазнавали різних випробувань, серед яких стихійні лиха, збройні на-

пади та ін. Часто не всі чумаки поверталися живими-здоровими додому. Зазвичай це були неспокійні мандрівки, які потребували і доброї фізичної підготовки, і вміння оминати небезпеку, і великої мужності. Упродовж XV – початку XIX століть на території України цей промисел був дуже розвинений. Існує чимало легенд, прислів’їв, приказок, пісень, присвячених життю чумаків.

В українській культурі Чумацький Шлях – символ нескінченності зоряного світу, довгої і небезпечної дороги, астральної прабатьківщини, національної історії та культури, шляху в небо. Чумацький Шлях символізує життєву енергію космосу, вічність.

**** Люди... збиралися біля дворів,
пильнуючи небо. Але воно було тихе,
мирне, тільки блимали на ньому зорі
та, як і вчора, як і цілі віки назад,
мерехтить срібним пилком Чумацький
Шлях (*Григорій Тютюнник*).

І Шлях Чумацький, зоряне Прадерево,
Ховав у хмарах голову Вужа
(*Ліна Костенко*).

Чумацький Шлях – мій компас у світі.

Чумацький Шлях – надія і тривога.

Чумацький Шлях – мені по нім іти,

Як рід мій йшов від отчого порога
(*Юрій Засенко*).

ЩЕРБА́Т | ИЙ МІ́СЯЦЬ, -ого -я, ч. див. Молодик.

Підсумовуючи, варто зазначити, що ознайомлення з власними астрономічними назвами української мови, як і з іншими тематичними групами онімної лексики, дає змогу заглибитися в специфіку українського мовленнєвого простору, пізнати фрагменти мовної картини світу українців, дає уявлення про спосіб світосприйняття української нації та особливості процесу номінації в українській мові, адже у власних назвах відображено національну культуру України.